

Феодосій СТЕБЛИЙ

ПРЕДТЕЧІ “ПРОСВІТИ”

Простежено патріотичну працю освічених верств України впродовж багатьох віків щодо піднесення культурного рівня народу, зокрема внесок у духовну скарбницю гуртків книжників при княжих і єпископських дворах, а також в монастирях часів Київської Русі, культурно-освітню діяльність братств XVI–XVIII ст., культурно-освітні ініціативи діячів Греко-Католицької Церкви початку XIX ст. (спробу заснування Товариства Греко-католицьких священників у Перемишлі 1816 р.), багатогранну національно-культурно-просвітницьку працю українських романтиків 30–40-х рр. XIX ст. (“Руської Трійці”, Кирило-Мефодіївського братства), спалах культурно-освітньої діяльності в Галичині під час “Весни народів” (1848–1849) й скликання першого з’їзду діячів науки й культури у Львові (1848) та заснування Галицько-Руської Матиці як науково-культурно-освітнього товариства, яка, однак, незабаром занедала свою культурно-освітню функцію, поступившись місцем “Просвіти”.

Ключові слова: книжники княжої доби, братства XVI–XVIII ст., національне Просвітництво, Товариство греко-католицьких священників у Перемишлі, романтизм, “Руська Трійця”, Кирило-Мефодіївське Братство, “Весна народів”, Галицько-Руська Матиця.

Заснування Товариства “Просвіта” у 1868 р. стало одним із найяскравіших проявів українського національного відродження в Галичині, подією, яка вирішила подальшу долю національного життя в краї та значною мірою поза його межами. Водночас воно стало наслідком патріотичної праці освічених верств народу впродовж багатьох віків, в тому й їхніх культурно-освітніх ініціатив.

Далекими предтечами пізніших просвітницьких інституцій стали гуртки книжників при княжих і єпископських дворах, а також в монастирях часів Київської Русі. За князювання Ярослава Мудрого в Києві державною справою став розвиток писемної культури на Русі, тісно пов’язаний з поширенням в країні християнства. У 30-х рр. XI ст. при Київській митрополії в оточенні князя виник гурток освічених людей – ерудитів, найвидатнішою постаттю в якому був письменник Іларіон, пізніше митрополит Київський, наближена до Ярослава особа. Під впливом діячів гуртка розвивалися майже всі галузі киево-руської культури¹.

З кінця XVI ст. в Україні почали виникати громадські культурно-освітні та релігійні організації – братства, які стали справжньою школою громадянського виховання. Першим було засноване 1586 р. Львівське братство, яке утримувало друкарню і школу. Згодом братства організовувалися у більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя, Подніпров’я, Волині, інколи в селах. Школи провідних братств стали істотним чинником поживлення освітнього руху в Україні, мали тривкий і багатогранний вплив на розвиток культури. Навколо них гуртувалися письменни-

ки, видавці, редактори, які водночас були й учителями. Вони укладали та видавали підручники, були авторами полемічних творів, релігійної літератури, поезії. На базі братської школи в Києві, об'єднаної з Лаврською школою, 1632 р. виник вищий навчальний заклад – Києво-Могилянський колегіум, згодом (від 1701 р.) Києво-Могилянська академія.

Культурно-освітня діяльність братств сприяла збереженню національно-релігійної totoжності українців і збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями в умовах відсутності власної державності².

Події кінця XVIII ст. внесли істотні зміни в духовне життя української спільноти Галичини. Перехід краю під владу Австрії 1772 р. та підпорядкування всього культурного життя центральній і місцевій бюрократії збігся з початком реформ представників “освіченого абсолютизму” Марії Терези і Йосифа II, покликаних дещо полегшити правову ситуацію феодально залежного селянства та забезпечити умови для підвищення освітнього рівня греко-католицького духовенства.

Це стало важливою передумовою піднесення культурного рівня народу, в освіті якого не була зацікавлена панівна (переважно польська) верхівка, яка чинила їй завзятий опір. До цілеспрямованої культурно-освітньої праці взялося чимало представників духовенства та інших освічених людей, діяльність яких, особливо в 10–20-х рр. XIX ст., мала ознаки національного Просвітництва. Перші спроби національно-культурного захисту українців можна побачити в стараннях львівського єпископа Лева Шептицького в 1770-х рр. щодо заснування єпархіальної духовної семінарії у Львові³, згодом в інтенсивній праці гуртка українських професорів із Львівської генеральної духовної семінарії, заснованої в 1783 р., і так званого Руського інституту (Studium Ruthenum), який існував при Львівському університеті в 1787–1809 рр. З-поміж інших виділявся Петро Лодій, професор філософії (1787–1802). Останній у своїх панегіриках висловлював похвалу освіченим монархам, окремим представникам вищого духівництва, єпископам Андрієві Бачинському, Миколі Скородинському, Антонію Ангеловичу за їх сприяння розитковій освіті, створення уже згаданого Руського інституту з викладанням тодішньою літературною українською мовою, пов'язуючи з цим надії на поширення серед українського населення знань, наукового розуміння явищ світу⁴.

У другому–третьому десятиліттях XIX ст. в умовах зміцнення абсолютистсько-бюрократичного режиму багатогранну патріотичну діяльність розгорнули визначні представники національного Просвітництва, а саме: Іван Могилянський, Іван Лаврівський, Модест Гринецький, Варлаам Компаневич, Кирило Блонський, Йосиф Левицький та ін. І. Могилянський, вихованець Львівського університету, був душею культурно-освітнього осередку, що сформувався у Перемишлі навколо єпископів Михайла Левицького, а згодом Івана Снігурського. Будучи референтом, згодом головним інспектором шкіл Перемишльської єпархії, він розгорнув активну діяльність щодо організації шкіл, підготував і видав низку підручників для народних шкіл: “Буквар” (1816), “Правила школьні” (1817), “Наука християнська” (1816), “Катехизм малий” (1817), “Повинності підданих” (1817), які неодноразово перевидавались.

І. Могилянський став ініціатором і першим ректором відкритого в Перемишлі інституту для підготовки дяків, також вчителів парафіяльних шкіл, в якому щороку навчалось 24 юнаки, утримувані за рахунок заснованого єпископом Іваном

Снігурським спеціального фонду. Спираючись на численні вимоги українського селянства та міщанства навчати дітей рідною мовою, він розгорнув енергійну боротьбу за впровадження викладання в народних школах Східної Галичини українською книжною мовою, яку підтримав також єпископ, а згодом митрополит Михайло Левицький. У розпалі цієї боротьби І. Могильницький написав “Граматику язика славно-руського” (поч. 1823 р.) та своєрідну передмову до неї, наукову працю “Відомість о руськім язичі”, в якій, спростовуючи поширені в той час помилкові уявлення про український народ та його мову (народ як галузку російського або польського народів, а мову як діалект однієї з мов цих народів), аргументовано визначив його одним з реально існуючих східнослов’янських народів з власною мовою, поширеною на землях Малої і Червоної Русі, тобто Наддніпрянської України та Східної Галичини.

І. Могильницькому належала ініціатива й провідна роль у заходах щодо заснування в Перемишлі в 1816 р. Товариства священників, яке ставило своєю метою підготовку і видання підручників для парафіяльних шкіл, популярної літератури з економіки, гігієни, історії народною мовою, дещо наближеною до літературної (книжної) мови, а також пробудження зацікавлення селян у навчанні дітей та поповненні фонду для підтримки парафіяльних шкіл. Підготований ним статут товариства був схвалений єпископом Михайлом Левицьким, затверджений імператором Францом І і надрукований у Відні. Ідея створення товариства знайшла жвавий відгук в середовищі сільського духовенства. Але через інтриги Львівської римокатолицької ієрархії не знайшла підтримки у Ватикані, і перша спроба заснування в Галичині Товариства для піклування над освітою простого народу зазнала невдачі. Щоправда, неофіційно І. Могильницький і окремі представники духовництва Перемищини фактично й надалі працювали в дусі головних засад статуту щодо поширення освіти рідною мовою⁵.

У 30–40-х рр. ХІХ ст. головним центром українського культурно-освітнього руху став Львів. Ширшає коло його учасників, серед яких поряд з представниками науки і вищого шкільництва, переважно духовного, нерідко шляхетського походження, появляються представники творчої інтелігенції, студентської і учнівської молоді, нижчого духовенства, що засвідчує демократизацію соціального обличчя руху. Демократизується й ідеологія руху, в якій все більше місця почала займати орієнтація на народні маси. Завдання піднесення культурного рівня населення стає ще більш актуальним.

Національного змісту набувають нові сфери духовного життя. Збирання, вивчення і публікація історико-культурної спадщини і дослідження мови доповнюються високопатріотичною літературною творчістю, видавничою діяльністю, публіцистикою, боротьбою за утвердження літературної мови на народно-мовній основі, впровадження її в шкільні підручники, повсякденний вжиток інтелігенції, церковні проповіді тощо. І все це відбувається під знаком чіткого усвідомлення єдності українського народу, розділеного навпіл державним кордоном, давніх традицій його власної державності та політичної незалежності, палкого прагнення відновлення його суверенних прав. Цей процес особливо виразно простежувався на прикладі діяльності неформальної структури – громадсько-культурного об’єднання романтиків – “Руської Трійці”.

Її засновники – студенти Львівського університету і одночасно вихованці духовної семінарії Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький, вболіваючи за гірку долю народу на тлі національного відродження інших слов'ян і вбачаючи своє головне завдання в тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою “підняти дух народний, просвітити народ”, відкрити йому світ, допомогти йому усвідомити “гідність свою і свою силу” як передумову зміцнення волелюбних прагнень, підпорядкували вирішенню цього завдання усю свою багатогранну, багато в чому піонерську діяльність: збирацьку, дослідницьку, видавничу і публіцистичну. Діячі “Руської Трійці” виступали за утвердження національної літератури на основі живої розмовної мови і створення цією мовою шкільних підручників, проти спроб переведення українського письменства на латинський алфавіт, за художнє відтворення героїчного минулого народу і т.п.

Найважливіші прояви цієї діяльності: підготовка М. Шашкевичем за участю Юліяна Величковського першого на західноукраїнських землях шкільного підручника народною мовою – “Читанки” (1836, виданої 1850)⁶ та видання “Руською Трійцею” в м. Пешті в обхід львівської цензури літературного-наукового альманаху “Русалка Дністрова” (1837), а пізніше братами Головацькими Яковом та Іваном у Відні альманаху “Вінок русинам на обжинки” (1846–1847, т. 1–2). Альманахові “Русалка Дністрова”, незважаючи на його цензурну заборону і засудження майже усього накладу (за винятком одного примірника) на знищення, судилося почати новий етап у розвитку книговидавничої справи та літератури на західноукраїнських землях з орієнтацією їх на народ, його насущні потреби та заповітні прагнення⁷. Це було явище на той час “наскрізь революційне” (І. Франко)⁸.

Результатом патріотичної діяльності “Руської Трійці” стало сформулювання програмних орієнтирів національного руху в публіцистичній статті Я. Головацького “Становище русинів у Галичині”, опублікованій під псевдонімом Гаврило Русин в ляйпцігському журналі “Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft” (1846): піднесення українців Австрійської імперії до рівня інших слов'янських народів, що населяли її та переживали своє національне відродження, поширення загально корисних знань і впровадження шкільного навчання рідною мовою як передумови розвитку господарської ініціативи і росту культури народу⁹.

Подвижницька діяльність “Руської Трійці” знайшла розуміння і підтримку серед її прихильників, однодумців і послідовників, число яких поступово зростало. В цих колах широкий відгомін одержала, зокрема, вище згадана стаття Я. Головацького (її схвалювали, наприклад, І. Головацький, А. Могильницький, Р. Мох, М. Устиянович)¹⁰, що є свідченням того, що вона виражала думку не одного автора, а ширшого кола інтелігенції.

Активізація національного культурного життя, заініційована “Руською Трійцею”, знайшла відгомін і у верхніх верствах української спільноти Галичини. З листом на ім'я уряду звертається єпископ Григорій Яхимович (1842), обґрунтовуючи необхідність підтримки ним національно-культурного розвитку українців Галичини в інтересах посилення політичного впливу на Україну в складі Російської імперії¹¹. З Львівського єпархіального управління в 1847 р. виходить низка закликів до духовенства сприяти в налагодженні шкільного навчання українською мовою, заснуванні на кошти сільських громад українських парафіяльних шкіл¹². Всупереч

опорів панівної верхівки і байдужості окружних органів влади парафіяльні школи засновуються в багатьох селах. Активізується робота щодо підготовки шкільних підручників, зокрема перекладних¹³.

Появляються спроби видання української газети (1846–1847). Однак ініціатори (службовець Степан Семаш, юрист Антін Павенцький, представники духовенства) не можуть домовитися про мову видання: одні висловлюються за мову творів М. Шашкевича, інші – за мову новітніх богослужбових книг, ще інші – за традиційну церковно-слов'янську мову¹⁴. Поряд з мовною проблемою на перешкоді була також відсутність коштів на періодичне видання. Вихід із становища запропонував член Ставропігійського інституту Іван Гуркевич. У березні 1847 р. він виступив з проектом заснування української “Матиці” за взірцем інших слов'янських “Матиць” та видання нею українськомовного друкованого органу. При посередництві чеського письменника Ф. Яхіма він намагався залучити до розробки плану організації товариства та його періодичного видання Я. Головацького та інших літераторів¹⁵.

Ідея заснування товариства знайшла жвавий відгук. Її підтримали окремі міщани Львова (службовець апеляційного суду Л. Сосновський), представники вищого духовенства (М. Куземський, І. Лотоцький, М. Малиновський), які почали обдумували шляхи її реалізації¹⁶.

Врешті на початку 1848 р. з ініціативою видання періодичного органу виступив Ставропігійський інститут – спадкоємець колишнього Львівського Успенського братства. Планована щотижнева газета під назвою “Галицька пчоло” повинна була видаватись під редакцією відомого історика Дениса Зубрицького. Протягом лютого 1848 р. в інституті відбувалися наради ініціативної групи за участю прихильників заснування “Матиці” над програмою видання, вишукувалась автура. Однак знову предметом гострих суперечок стало питання мови видання. В той час як більшість відстоювала народнорозмовну мову, Д. Зубрицький та деякі представники вищого духовенства відстоювали традиційну книжну мову і кінець кінцем домоглися компромісного вирішення питання. 1 березня 1848 р. Ставропігійський інститут подав губернському управлінню офіційне прохання про дозвіл на видання “Галицької пчолі”, мотивуючи його необхідністю надолужити нестачу книг для народу рідною мовою, поширення серед нього загально корисних знань, ознайомлення з найновішими досягненнями в галузі землеробства і промисловості, а також підвищення інтелектуального і морального рівня. 16 березня дозвіл було дано. Однак, в ньому відпала необхідність, оскільки в Австрійській монархії почалася революція, яка змела цензуру¹⁷.

Почин “Руської Трійці” та її послідовників щодо пожвавлення національно-культурного життя в Галичині, націленого на піднесення культурного рівня основної маси населення, зокрема селянства, мав багато спільного з ініціативами в підросійській Україні таємного Кирило-Мефодіївського Братства (1845–1847 рр.), учасники якого в своїх програмних документах розглядали поширення освіти серед простого народу як одне з найважливіших завдань боротьби за перебудову суспільства, за порuku суспільного прогресу¹⁸.

Як зізнав згодом на слідстві, після викриття Товариства царськими жандармами, один з його засновників П. Куліш, братчики мріяли “про повсюдне заведення

шкіл для простолюдів і поширення загальної грамотності в народі” й мали намір написати короткі підручники українською мовою з історії, географії, рахівництва і сільського господарства¹⁹. Сам П. Куліш у той час написав і видав популярну історію України під назвою “Повесть об украинском народе” (1846), яка після його арешту була заборонена цензурою, конфіскована і вилучена з бібліотек²⁰.

Відлунням мрій і далекосяжних намірів братчиків можна вважати видані пізніше Кулішеву “Граматку” (1857) і Шевченків “Буквар” (1861) як посібник для навчання грамоти українською мовою в недільних школах. Як відомо, Т. Шевченко, видаючи “Буквар”, мав доволі широкий задум щодо внеску у справу народної освіти. В одному з листів до М. Чалого він писав: “Думка єсть за “Букварем” напечатать лічбу (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і “Буквар”. За лічбою – етнографію і географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, і може вбогау в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробіть, то велике само б зробилося”. На його адресу він вислав 100 примірників “Букваря”, а також 50 примірників “Кобзаря” для поповнення фонду недільних шкіл²¹. Кілька тисяч примірників “Букваря” автор надіслав також Київському митрополитові Арсенієві для розповсюдження в сільських школах. Проте митрополит, спираючись на висновки Головного управління цензури, не дав згоди на використання “Букваря” як підручника для навчання дітей. Цьому давалося пояснення, що “сприяння від імені уряду поширенню книжки “в Малоросії як народного підручника навряд чи було б доречним. Видання цієї книжки, так само, як інших, подібних їй, що скомпоновані для простолюду Малоросії малоросійською мовою, хоча й друкованих російськими літерами, має за мету знову спонукати до окремішнього життя малоросійську народність, поступове й надійне злиття якої в одне нерозривне ціле з народністю великоросійською повинно... бути предметом ненасильницьких, але аж ніяк не менш постійних прагнень уряду”²².

Не довго терпіла російська влада і українські недільні школи – безплатні початкові загальноосвітні навчальні заклади для дітей та дорослих селян, робітників, ремісників, які з різних причин не могли відвідувати загальні школи, що поступово русифікувалися. У 1859–1869 рр. їх числилось в Україні понад 110. Царським указом від 10 червня 1862 р. недільні школи були закриті. Ініціаторами, організаторами й викладачами недільних шкіл виступали здебільшого представники інтелігенції, об’єднані в таємні громади у Києві, Харкові, Одесі, Херсоні, Чернігові та інших містах, які, маючи за мету поширення знань і пробудження національної свідомості народу, провадили жваву культурно-освітню діяльність, видавали українською мовою і розповсюджували популярну і наукову літературу. Та після польського повстання 1863 р. діяльність громадівців була заборонена, а Валуєвським циркуляром 1863 р. заборонено видання українською мовою навчальної і популярної літератури²³.

А тим часом в Галичині події розгорнулися в іншому напрямку. Започатковані під час “Весни народів” (1848–1849) демократичні перетворення, що відбувалися в ході революції (скасування панщини, оголошення конституції, скликання парламенту, декларування свободи преси, зборів, організацій і т.п.) забезпечили небувале піднесення українського національного руху в Галичині. 2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша легальна українська політична інституція – Головна Руска Рада на чолі з єпископом Григорієм Якимовичем, яка домагалась проведення демо-

кратичних реформ і забезпечення вільного національного розвитку українців Галичини у складі конституційної Австрійської монархії, надання їм територіальної автономії (поділу Галичини на 2 автономні провінції: західну – польську і східну – українську). У відозві до народу від 10 травня 1848 р. Рада зобов'язувалась з метою забезпечення національного розвитку дбати про вдосконалення української мови, запровадження її в навчальний процес шкіл усіх рівнів, заснування періодичних видань, поширення корисних книг²⁴. На її заклик у містах і селах краю було засновано близько 50 місцевих рад.

Завдяки підтримці руху народом йому вдалося домогтися зняття заборони на користування українською мовою в громадському і культурному житті, запровадження навчання цією мовою в народних школах, викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях, відкриття кафедри української мови і літератури у Львівському університеті, яку очолив Я. Головацький. Активізувалися літературне життя, видавнича діяльність. Почав функціонувати національний аматорський театр. Засновано перші українські газети “Зоря Галицька”, “Пчола”, “Новини”, “Галичо-руський вісник”. За ініціативою Головної Руської Ради у Львові в 1849 р. на пожертвування населення Галичини заснована культурно-освітня інституція Народний Дім²⁵.

Важливою подією в культурному житті краю став перший з'їзд діячів науки і культури у Львові, який поставив своїм завданням об'єднання наукових, літературних і освітніх сил та визначення головних напрямів їх діяльності щодо підвищення освітнього рівня народу. З підготовкою і проведенням з'їзду було тісно пов'язане заснування української “Матиці”. 29 травня на засіданні Головної Руської Ради І. Гуркевич, посилаючись на її зобов'язання піклуватись про поширення корисних книг, запропонував створити з цією метою, використовуючи досвід інших слов'янських народів, відповідне культурно-освітнє товариство. Пропозицію схвалили учасники засідання²⁶. Підготований ним уже раніше проект статуту товариства був переданий на розгляд спеціально створеної комісії і згодом, 9 червня, був затверджений на засіданні Ради²⁷. А 16 червня 1848 р. голова Ради, єпископ Григорій Яхимович оголосив про заснування товариства під назвою Галицько-Руська Матиця²⁸.

Згідно з § 1 “Статуту” “Матиця” повинна була “друкувати і давати народів за найнижчими цінами добрі і корисні книги для утвердження віри і звичаїв, поширення знань, розвитку красномовства, краснописання, техніки (ремесла), економіки і педагогіки або доброго виховання”. Статут передбачав як індивідуальне, так і колективне членство без будь-яких обмежень з мотивів соціального стану чи віросповідання.

Винятком мали бути лише члени правління, які обирались тільки з осіб греко-католицького віросповідання, іншими словами – української національності. Правління обиралось таємним голосуванням у складі предводителя, його заступника, шести засідателів, секретаря, касира і ревізора.

Фонд “Матиці” мав формуватися за рахунок добровільних пожертвувань, внесків засновників, процентів від сум, наданих в кредит, і надходжень від продажу книг. Внесок для колективного члена-засновника встановлювався 100 гульденів, для окремих осіб – 50 гульденів з оплатою одноразово або на виплату протягом 10 років.

Члени-засновники одержували право на придбання по одному примірникові усіх видань “Матиці”: колективні – на всі часи, індивідуальні – довічно. Ухва-

ла про рекомендацію книги до друку приймалась за умови її схвалення предводителем і не менш, як чотирма засідателями, які мали стежити за відповідністю пропонованих видань крайовим законам і нормам української мови. Звіти про стан справ “Матиці” передбачалось заслуховувати щороку на загальних зборах, відомості про надходження і витрати, а також списки засновників і жертводавців публікувати²⁹.

2 липня 1848 р. відбулося перше засідання засновників “Матиці”, на якому обрано правління на чолі з заступником голови Головної Руської Ради, крилошанином Михайлом Куземським. До його складу увійшли переважно представники Львівського архиєпархіального управління. Було підготовано і опубліковано 29 серпня 1848 р. в газеті “Зоря Галицька” відозву до громадськості із закликом вступати в члени товариства та сприяти його розвитку. На заклик відгукнулось близько 50 осіб, переважно львівських міщан-українців, які стали засновниками товариства³⁰.

На початках діяльність правління “Матиці” була доволі скромною. Не маючи достатніх засобів та необхідних для друку рукописів, не маючи чіткої уяви про мову матичних видань, обмежене в своїх діях вузькими конфесійними рамками, керівництво товариства мало намір розпочати видавничу діяльність випуском трьох книг релігійно-повчального змісту: “Життя святого Євстахія”, “Катехизму для дітей” і “Богослов’я для селянина”³¹.

Однак це не могло задовольнити ширші громадські кола. Письменник Микола Устиянович, один з найближчих сподвижників “Руської Трійці” парох с. Славська, виступив ініціатором залучення до створення “Матиці” усіх сил української інтелігенції та скликання з цією метою у Львові її з’їзду. У липні 1848 р. він звернувся до Головної Руської Ради з пропозицією запросити до Львова на визначений день українських культурних діячів, відомих своїми працями з мовознавства, з метою узгодження їхніх позицій та заснування українського освітнього товариства і з їхньою допомогою закласти основу під створення “Руської Матиці”, заснування якої ухвалила Головна Руська Рада у червні місяці. 15 серпня він повторив свою пропозицію,³² вважаючи, що учасники з’їзду мали б з’ясувати відмінність української мови від російської, польської і церковно-слов’янської мов, можливість її збереження і утвердження як мови самостійної, визначити найпридатнішу з існуючих на той час граматик української мови для ужитку в школі й письменстві, зайнятись підготовкою матеріалів з різних галузей знання для вкрай необхідного для розвитку літератури національного часопису.

Пропозицію М. Устияновича найбільш зацікавлено в Головній Руській Раді підтримав заступник голови І. Борисикевич, який, згідно з її ухвалою, очолив відповідну комісію, яка виконала усю підготовчу роботу щодо скликання з’їзду. У запитанні на з’їзд, розісланому учасникам, говорилося: “Для скоршого і сильнішого взнесення нашої руської письменності і розширення межі народом всіх пожиточних наук і відомостей okazується конечна потреба, аби ся всі учені русини разом з’їхали і, порадившись і порозумівшись меже собою, зі скупленими силами взялися до праці на поли руської письменності, досі занедбанім, поділили праці свої по силах і охочі кожного на всякі наук галузи, установили сталі границі і форми язика цілого руського народа в бесіді і писовни і получили сили свої до двигнення заведеного провізорично для нас найважнішого інституту під іменем “Матиці Руської”

по взорі таких закладів у чехів, сербів і інших слов'янів існуючих, за помічев котрих ті народи в короткім часі до високого степеня ся просвітили”³³.

“Дасть Бог, – говорилося у запрошенні, опублікованому в “Зорі Галицькій” 1 вересня, – що поведеться нам, бо не про себе працювати будем, іно для добра 15-мільйонного роду”,³⁴ тобто для всього українського народу.

За широке розуміння завдань “Матиці” висловився колишній діяч “Руської Трійці” Я. Головацький. У листі-відповіді І. Борисикевичеві від 17 вересня 1848 р., дякуючи за запрошення до участі в з’їзді інтелігенції, він писав: “Нам би треба такої “Матиці”, котра би була сосередоточенням всего умственного ділання наших учених, котра би оказувала живе тутно (пульс – Ф.С.) родимого життя, собирала в одно всі приміти світла народного, всі іскри життя в один вогонь, палящийся в жертву народові і отечеству, а навспаки озираючись, скарбницею, котра би згромаджувала всі пам’ятники давнього життя, відгрібала помежи ломом, нещасними годинами нагрудженим, живі пеньки, на котрих ще можна защепити життя руського просвіщення – руського духа, повинна бути і здоровим судом на сочиненія наші і осередительницею на дорозі просвіщення”³⁵.

З’їзд інтелігенції скликався в надзвичайно складних умовах. У краї панувала епідемія холери. Перешкодити роботі з’їзду намагалися польська національна гвардія, керівник губернського управління граф Агенор Голуховський. Та все ж організаторам, які заручились підтримкою головного військового командування, ідею проведення з’їзду вдалося здійснити.

Для участі в його роботі з усіх кінців краю з’їхалось 118 осіб. З-поміж 93 учасників, соціальний статус яких вдалося визначити, було 52 священики, 9 урядовців, 7 юристів, 9 вчителів, 17 студентів і по одному літератору, журналісту й техніку. Переважали, як бачимо, представники духовенства, серед яких було чимало вчених і письменників. За підрахунками М. Возняка, 55 учасників пробували пера в літературі і науці. Серед них було чимало однодумців і послідовників “Руської Трійці”, які задавали тон з’їздові³⁶.

Робота з’їзду тривала з 19 по 26 жовтня 1848 р. у приміщенні духовної семінарії. Перед початком засідань 19 жовтня в семінарській церкві св. Духа була відправлена урочиста Служба Божа у супроводі хору, а в залі нарад прозвучав гарний спів “Дух святий”. Зал засідань заповнили учасники й гості з національними відзнаками. Відповідно був прибраний і зал. За свідченням Я. Головацького, “перший раз русини узрілися в місці, де їм все припоминало народність. Під образом державного монарха Фердинанда спочивало дві хоругви синьо-жовті, якими указували, що під зашитою цісаря австрійського і царя нашого спокійно розвинеться народність руськая. Вікна і столи украшені були народними барвами, при сих послідніх стриміли по парі прапорів теж синьо-жовтої барви, якими знаменували, що русини готові і на брань подвинути ся за свого царя, за свою віру, за свою народність. На синіх щитах ізображені були народні герби... Лев, спинаючийся на скалу, означав силу, кріпость народну і тоє самоувірєння, що помимо перепон досягнути хоче своєї цілі. На все тоє звисока смотрїв поважний князь наш Лев Данилович, созидатель сего города, от него же і ім’я носить, і здавався гордіти дітьми своїми, так сміло, так усердно обставаючими за своїми правами, так діятельно беручимися до розвитку своєї народності”³⁷.

Відкрив з'їзд вступним словом заступник голови Головної Руської Ради крилошанин Михайло Куземський, який керував його пленарними засіданнями.

На збірних нарадах з промовами виступали Іван Борисикевич, письменники Микола Устиянович, Рудольф Мох, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський, Іван Гущалевич, Лев Трещаківський, Іван Жуковський та ін.³⁸

Їхні промови, за словами очевидця Василя Ільницького, “дихали свободою і патріотизмом”³⁹. Душею з'їзду був поет, “соловей карпатський”, М. Устиянович. У своїй промові він закликав учасників до самовідданої праці для добра гнобленого віками українського народу, пропонував набиратися сили у “громкого Шевченка”, високо оцінив заслуги перед українською культурою М. Шашкевича та його побратимів, підкреслив роль революційного Відня, який виборив демократичні свободи для народів Австрійської монархії⁴⁰. Гучними оплесками зустрів з'їзд виступ польського поета-демократа Генрика Яблонського, який віщував велике майбутнє українському народові в колі слов'янських народів⁴¹.

Протягом кількох днів учасники з'їзду працювали в 9-ти секціях: богослов'я, правничій, філософії і природничих наук, історії і географії, шкільній, господарській, двох мовно-літературних і церковно-слов'янської мови. Важливе значення мали внесені секціями пропозиції про заснування господарського та історичного товариств, охорону пам'яток історії та культури, видання популярного підручника історії України. Пропонувалось перевидати “Історію Малороссии” М. Маркевича, написану значною мірою на основі знаменитої “Історії Русів”. Секція шкіл накреслила широку програму українського шкільництва. Більшість членів секції мови і літератури висловилися за літературну мову, близьку до народної, т.зв. громадянський шрифт і фонетичний правопис, залишивши, однак, прихильникам церковно-слов'янської мови, які були в меншості, свободу використання в наукових працях церковно-слов'янської мови, етимологічного правопису. Згодом це негативно позначилось на книговидавчій справі⁴². З великим інтересом зустріли учасники з'їзду доповідь, уже відомого тоді, вченого, колишнього члена “Руської Трійці” Якова Головацького, який подав широкі відомості про етнічну і мовну єдність всього українського народу.

На пленарному засіданні 25 жовтня на пропозицію І. Борисикевича було створено Товариство народної освіти, до складу якого обрано по декілька представників секцій з'їзду загальним числом 19 осіб, які разом з оновленим складом правління “Матиці” утворили її керівний орган. Головою Товариства народної освіти і “Матиці” було обрано М. Куземського, його заступниками І. Борисикевича і Ю. Лаврівського, секретарями Івана Жуковського і Михайла Малиновського, касиром Івана Лотоцького, ревізором Івана Гуркевича. До складу Товариства увійшли Яків Головацький, Йосиф Левицький, Антін Петрушевич,⁴³ Антін Добрянський, Лев Трещаківський та ін. Закінчився з'їзд під вигуки “Хай живе руська демократія”⁴⁴.

З'їзд діячів культури був важливою подією в культурному житті краю. Це була перша організована публічна маніфестація української інтелігенції Галичини, яка, розбудивши національного духа, засвідчила більш-менш адекватне розуміння нею нагальних завдань національно-культурного розвитку української нації у добу “Весни народів” і готовність взяти участь у їх реалізації. Дещо із визначених з'їздом завдань їй вдалось здійснити, чимало завдань реалізували наступні покоління інтелігенції.

Ухвалою з'їзду діячів культури започатковано, зокрема, існування Галицько-Руської Матиці в Галичині як науково-культурно-освітнього товариства світського характеру. Міські і сільські громади, інтелігенція, учнівська молодь почали вносити кошти на видання книг. До початку 1850 р. налічувалось уже понад 190 членів-засновників, серед них 76 представників духовенства та їх сімей, 26 чиновників і юристів, 19 професорів, учителів і учнів навчальних закладів, 3 селян, 1 промисловець, 2 редактори газет, а також 59 колективних членів, з них 40 сільських та міських громад⁴⁵.

Початковий період існування “Матиці” – єдиної на той час української інституції науково-культурно-освітнього характеру співпав з поразкою революції і відновленням на 10 років абсолютизму, що сповільнило процес суспільної перебудови в Галичині та ускладнило розстановку суспільно-політичних сил, у контексті якої намітилося поступове змикання владних структур з польською аристократією за рахунок дальшого ущемлення українського населення, яке після прийняття в 1860 р. федералістичної конституції та проведених згодом наступних реформ через надання Галичині автономії завершилося передачею адміністративної влади в краї в руки польської шляхти.

За цих умов суспільно-політичне і культурне життя в Галичині, відкинута у своєму розвитку до рівня початку 40-х рр., характеризувалось складним сплетенням суперечностей і тенденцій. Значна частина української верхівки поступово відходить від ідеалів періоду “Весни народів” і стає на шлях, який згодом приводить її під прапори “москвофільства”, на шлях національного самозречення. На противагу їм, починаючи з 60-х рр., частина української інтелігенції і греко-католицького духовенства, продовжуючи традиції “Руської Трійці” і Головної Руської Ради 1848–1851 рр. започатковує суспільно-культурний напрям “народовців”, який стояв на ґрунті національного самоутвердження і визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини і з цією метою намагався максимально використати декларовані конституцією демократичні свободи і національні права.

Започатковані у той час тенденції не могли не позначитись на діяльності “Матиці”. Спочатку вона деякий час намагалась діяти в дусі свого покликання – бути культурно-освітнім та науковим осередком для українців Галичини і зосереджувати свою працю, головним чином, на питаннях освіти народу. Серед її тогочасних видань переважали шкільні підручники, богословські навчальні посібники та книги для народного читання (букварі, граматики, читанки, посібники з землеробства, садівництва, бджолярства, ветеринарії, домоводства і т. п.⁴⁶.

Проте незабаром керівництво “Матиці” почало еволюціонувати в бік “москвофільства”, відходити від животрепетних проблем суспільного життя свого часу в далеке минуле, культивувати архаїчну літературну мову, що стала анахронізмом у другій половині XIX ст. (т.зв. язичіє) і, як наслідок цього, занедбувати свою культурно-освітню функцію, від якої врешті-решт майже повністю відмовилося, а обмежилося лише науково-публікаторською діяльністю відповідно до ідеологічних засад “москвофільства”. Через те загальнокультурний і суспільний ефект від діяльності “Матиці” був незначний. Вона не оправдала сподівань, які на неї поклалися, не стала справжнім вогнищем культурно-освітнього і літературного життя Галичини⁴⁷.

Все це викликало невдоволення і гостру критику на адресу “Матиці” з боку національної свідомої інтелігенції (М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик та ін.)⁴⁸. Врешті-решт у середині 60-х рр. національно-патріотичні кола були поставлені перед дилемою: або змінити напрям діяльності “Матиці” й спрямувати на шлях, адекватний потребам української спільноти, або створити нову структуру, яка поставила перед собою ту мету, від якої відмовилася “Матиця”: нести в широкі народні маси просвіту в національному дусі і через те підносити їх морально і матеріально, а таким чином забезпечити підняття цілого народу до рівня національного розвитку інших культурних націй.

Та, оскільки перший шлях виявився майже неможливим (в 60-х рр. “московфільство” посідало доволі міцні позиції), то національно-демократичним силам не залишалось нічого іншого, як обрати другий, єдино можливий тоді, шлях – шлях створення нового національно-зорієнтованого товариства. Таким товариством і стала заснована в грудні 1868 р. “Просвіта”, яка не тільки з честю справилася зі своїм справді історичним завданням, але й послужила взірцем для заснованих пізніше аналогічних культурно-освітніх товариств в Буковині (після переорієнтації, заснованої московфілами 1869 р. “Руської Бесіди” на просвітянські засади у 1888 р.), Закарпатті (в 20–30-х рр. ХХ ст.), Наддніпрянській Україні (під час та після революції 1905 р.) та в країнах розселення української діаспори в світі.

Feodosii Steblii. Forerunners of the “Prosvita” society

The author traces patriotic work of the educated strata of Ukraine through the centuries that was aiming at the elevation of the cultural level of the people, in particular the contribution of the circles of bookmen at princely and bishopric courts and also in the monasteries of Kievan Rus’ period, cultural-educational activities of brotherhoods of the 16–18th centuries, cultural-educational initiatives of the members of the Greek Catholic Church at the beginning of the 19th century (attempt at establishing Society of Greek Catholic priests in Peremyshl’ in 1816), manifold national cultural-enlightening work of Ukrainian romantics in the 1830s–40s (“Ruthenian Triad”, Cyrill and Methodius Society), acceleration of cultural-educational activities in Galicia during the “Spring of Nations” (1848–1849) and convention of the first Congress of men of science and culture in Lviv (1848) and establishing of the Galician-Ruthenian Matytsia as scholarly cultural-educational society that soon neglected its cultural-educational functions and was replaced by the “Prosvita” society.

Key words: bookmen of princely period, brotherhoods of the 16th–18th centuries, national enlightenment, Society of Greek Catholic priests in Peremyshl’, romanticism, “Ruthenian Triad”, Cyrill and Methodius Society, “Spring of Nations”, Galician-Ruthenian Matytsia.

¹ Висоцький С. Писемність. Освіта // Історія української культури. У п’яти томах. – Т. І. – Київ, 2001. – С. 716.

² Ісаєвич Я. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів. Києво-Могилянський колегіум // Історія української культури. – Т. 2. – Київ, 2001. – С. 549–561, 564–575.

- ³ *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів, 1924. – С. 6–7.
- ⁴ *Возняк М.* До характеристики Петра Лодія // Записки НТШ. – Т. 113. – Львів, 1913. – С. 148–155.
- ⁵ *Гнатюк В.* Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.). – Львів, 2006. – С. 45–47; *Стеблій Ф.* Предтеча “руської Трійці”. Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. – Львів, 2003. – С. 7–13; *Stepień S.* Rola Przemysła w Galicji w pierwszej połowie XIX w. // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.* 8–9. Pod. Red. S. Kozaka. – Warszawa, 1999. – S. 129.
- ⁶ “Русалка Дністрова”. Документи і матеріали. – Київ, 1989. – С. 164–167.
- ⁷ “Руська Трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – Київ, 1987. – С. 104–129.
- ⁸ *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – Т. 26. – Київ, 1980. – С. 90.
- ⁹ *Шалата М.* Трактат Я. Головацького “Становище русинів у Галичині” // *Шашкевичіана.* Вип. 1–2. Львів; Броди; Вінніпег, 1996. – С. 245–255; *Стеблій Ф.* Перший програмний документ українського національно-визвольного руху в Галичині // *Український альманах (Варшава).* – 1996. – С. 131–132.
- ¹⁰ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – Львів, 1909. – С. 188, 204, 219.
- ¹¹ *Щурат В.* На досвітку нової доби. – Львів, 1919. – С. 135.
- ¹² Матеріяли до історії галицько-руського шкільництва XVIII і XIX в. // *Українсько-руський архів.* – Львів, 1909. – Т. 4. – С. 181–182.
- ¹³ Матеріяли до історії культурного життя Галичини в 1795–1857 рр. // *Українсько-руський архів.* – Львів, 1920. – Т. 13–14. – С. 269, 272–273.
- ¹⁴ *Кревецький І.* Початки преси на Україні // *Записки НТШ.* – Львів, 1926. – Т. 144–145. – С. 200.
- ¹⁵ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С. 183–184.
- ¹⁶ *Головацький Я.* Исторический очерк основания Галицко-русской матиці и справозданье первого собору ученых русских и любителей народного просвещения. – Львів, 1850. – С. VI.
- ¹⁷ *Возняк М.* З зарання української преси в Галичині // *Записки НТШ.* – Львів, 1894. – Т. 3. – С. 140–159; *Українсько-руський архів.* – Т. 13–14. – С. 283–285, 287, 289–291.
- ¹⁸ *Серієнко Г.* Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. – Київ, 1983. – С. 126–143.
- ¹⁹ *Кирило-Мефодіївське товариство.* – Київ, 1990. У трьох томах. Т. 2. – Київ, 1990. – С. 51–52.
- ²⁰ Там само. – С. 45–46; Т. 1. – С. 43, 473.
- ²¹ *Тарас Шевченко.* Твори у п’яти томах. – Т. 5. – Київ, 1971. – С. 436, 444.
- ²² *Т. Г. Шевченко* в документах і матеріалах. – Київ, 1950. – С. 299.
- ²³ *Волощенко А.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – Київ, 1974. – С. 114–117.
- ²⁴ *Зоря Галицька.* – 1848. – 15 травня.
- ²⁵ *Ісаєвич Я.* Революція 1848 року в загальноукраїнському та європейському контексті // *Шашкевичіана.* Нова серія. Збірник наукових праць. Вип. 5–6. – Львів; Вінніпег, 2004. – С. 409–416; *Стеблій Ф.* Українська “Весна народів” у Галичині // Там само. – С. 417–431; *Шалата М.* Літературне життя українців Галичини періоду “Весни народів” // Там само. – С. 432–451.
- ²⁶ *Стеблій Ф., Криль М.* Галицька матиця во Львові. – Москва, 1996. – С. 199–200.
- ²⁷ *Головна Руська Рада.* 1848–1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції. – Львів, 2002. – С. 31.
- ²⁸ *Головацький Я.* Вказ. праця. – С. VII–VIII.
- ²⁹ Там само. – С. VIII–XIV.
- ³⁰ Там само. – С. VIII, XIV–XV.
- ³¹ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С. 241, 277.
- ³² *Возняк М.* До історії української наукової і просвітньої організації в Галичині 1848 р. // *Записки НТШ.* – 1912. – Т. 110. – С. 164; *Головацький Я.* Вказ. праця. – С. XVII–XIX ст.
- ³³ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – Львів. 1909. – С. 289.
- ³⁴ *Зоря Галицька.* – 1848. – 1 вересня.
- ³⁵ *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С. 292.
- ³⁶ *Возняк М.* До історії української наукової і просвітньої організації в Галичині 1848 р. – С. 165–167.

- ³⁷ Головацький Я. Исторический очерк основания Галицко-русской матиці і справозданье первого собору ученых русских и любителей народного просвещения. – Львів, 1850. – С. XXXVIII–XXXIX.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Созанський І. З літературної спадщини Василя Ільницького // Записки НТШ. – Т. 66. – С. 5–7, 19–24.
- ⁴⁰ Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – Київ, 1965. – С. 413–417.
- ⁴¹ Созанський І. З літературної спадщини Василя Ільницького. – С. 20, 22.
- ⁴² Возняк М. До історії української наукової і просвітної організації в Галичині 1848 р. // ЗНТШ. – 1912. – Т. 110. – С. 173–177.
- ⁴³ Головацький Я. Вказ. праця. – С. СХІІ–СХV.
- ⁴⁴ Созанський І. Вказ. праця. – С. 23.
- ⁴⁵ Головацький Я. Вказ. праця. – С. І–XIV.
- ⁴⁶ Стеблій Ф., Криль М. Галицкая матица во Львове. – Москва, 1996. – С. 203–205, 210–212.
- ⁴⁷ Там само. – С. 217, 218, 224.
- ⁴⁸ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Київ, 1970. – Т. 1. – С. 222–225; Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – Київ, 1934. – Т. 41. – С. 314, 417–419; Павлик М. Твори. – Київ, 1985. – С. 201.